

Т. В. Кудря (Київ)

Вивчення теми «Колективізація сільського господарства» на уроці з історії України

Питання колективізації сільського господарства в 30-х роках до недавнього часу вивчалось в школі схематично і в мажорних тонах на основі «Короткого курсу історії ВКП(б)». Першими спробували змалювати правдиву картину колективізації письменники та публіцисти. В кінці 80-х років у газетах та журналах починають з'являтися спогади та свідчення людей, що жили в той нелегкий час. Згодом видаються наукові історичні розвідки та збірки документів з цієї тематики. Були зняті також відповідні науково-популярні фільми. У вересні 1990 р. у Києві пройшов міжнародний симпозіум «Голодомор-33». І до сьогоднішнього дня ця тема залишається актуальною.

На долю вчителя випадає нелегке завдання — опрацювати велику кількість інформації та вміло донести свої знання до учнів. Враховуючи те, що вже є нова програма з історії України, а методичних розробок ще нема, нами робиться спроба поділитися досвідом вивчення в 10-му класі теми «Колективізація сільського господарства в 30-х роках». Їй присвячуємо три шкільні години. На першому уроці даємо загальну характеристику колективізації, знайомимо учнів з такими новими для них поняттями, як «суцільна колективізація», «ліквідація куркульства як класу», «підкуркульники», «буксири», «чорна дошка» та ін. Знайомимо їх з відповідними постановами ЦК ВКП(б), діяльністю комісії Молотова на Україні та її наслідками. Це буде оглядова шкільна лекція, яка вводить учнів у коло понять та фактів часів колективізації. На другому уроці, який проходить у формі практичного заняття, важливо ознайомити школярів з літературою та документами до теми¹, дати їм коротку характеристику, роздати групові та індивідуальні завдання. Наголошуємо, що наступний урок буде присвячений обговоренню та аналізу тієї інформації, з якою вони щойно знайомляться. Тому старшокласникам пропонується записати план наступного уроку: 1) Зміна державної політики щодо селянства в кінці 20-х років. 2) «Розкуркулєння» селянства на Україні. 3) Суцільна колективізація. 4) Три роки продрозкладки. Голод 1932—1933 рр. 5) Чи можна було піти іншим шляхом? Кожний учень має самостійно визначити, до якого питання відноситься його індивідуальне завдання, подумати, а то й порадитися з вчителем як краще його виконати. Практичне заняття дає старшокласникам змогу вчитися працювати з різними історичними джерелами, добирати факти та аналізувати їх. При цьому інформацію слід добирати «із запасом», тобто значно більшу від тієї, яка міститься у підручнику. Під час роботи з літературою учні мають зробити план свого майбутнього повідомлення, визначити, які цитати або уривки з неї вони будуть використовувати. Школярам необхідно нагадати, що їхня невелика доповідь повинна бути стислою, змістовною, викладатися логічно і гарною мо-

вою. Пропонуємо старшокласникам згадати, в яких творах художньої літератури висвітлюється дана тема. Кільком учням доручаємо вивчити напам'ять уривки з поеми Миколи Руденка «Хрест». Ця поема не вивчається в школі, тому даємо її коротку характеристику. Радимо дітям розпитати вдома батьків, бабусь і дідусів про те, як жила їхня родина на початку 30-х років, що вони пам'ятають про той період.

До завершального уроку вчитель добирає записи музичних творів, уривки з художньої літератури, фотографії. Дуже добре мати епіпроектор, який дасть змогу демонструвати різного роду ілюстративний матеріал. Враховуючи те, що тема насичена цифрами і фактами, ставимо за мету не тільки допомогти учням навчитися науково аналізувати їх, а й відчувати трагедію українського народу, трагедію окремої людини, якій довелося жити у ті часи. Останній, третій урок, який буде фактично підсумковим, можна визначити як урок-роздум. То ж намагаємося побудувати його так, щоб усі учні мали змогу висловити свою думку, дати аналіз тієї інформації, яку вони опрацювали, дбаємо про те, щоб не лишилося байдужих при розгляді цієї сторінки нашої історії. Від вчителя на цьому уроці вимагається не тільки максимум тактовності та поваги до учнів, а й вміння вести невимушену бесіду, спрямовуючи логічно хід уроку в потрібне русло. Почати третій урок можна з якогось цікавого факту. Ми, наприклад, розповідаємо, що 12 серпня 1990 р. поблизу Лубен, біля старовинного Мгарського Преображенського монастиря насипано Курган скорботи в пам'ять жертв голоду 1932—1933 рр. Показуємо учням фото цього меморіалу. Далі розповідаємо, що на Заході про голод було відомо вже в 1933 р. Література на цю тему налічує там на сьогоднішній день сотні назв. А в Радянському Союзі цю проблему тривалий час замовчували. Позиція правлячої комуністичної верхівки добре показана в уривку з поеми Руденка «Хрест»:

«...Нехай ворожа згряя
Шалений голос не здійма,
Що Україна вмирає —
Немає голоду,
Нема!...»

Ставимо за мету дати можливість старшокласникам замислитися, що ж відбувалося в Україні на початку 30-х років, як жило тоді селянство, які причини того страшного голодомору. Пропонуємо учням звернути увагу на різні точки зору з цієї проблеми: 1) голод був штучно викликаний, Сталін та його поплічники винні в геніциді українського народу; 2) економічні причини: застосування продрозкладки та її бездумне здійснення; 3) суцільна колективізація та масове створення колгоспів; 4) більшовицька комуністична система обрала голод як засіб упокорення селянства; 5) відсутність реального економічного і політичного суверенітету республіки. Наголошуємо, що протягом всього уроку учні повинні, аналізуючи факти, спробувати знайти відповідь, яка з цих точок зору є найбільш об'єктивною, а можливо, вони доповнюють одна одну.

Пропонуємо учням згадати матеріал, вивчений на попередніх уроках і дати відповідь на ряд запитань. Мета такої бесіди полягає в тому, щоб дати старшокласникам можливість узагальнити вже відомі факти, побудувати логічний місток до розгляду теми колективізації. Ось деякі з можливих запитань. 1) Згадайте, які вимоги висували більшовики щодо аграрного питання в програмі партії 1903 р.? 2) Які зміни з'явилися в програмі більшовиків напередодні Жовтневої революції? 3) Які основні ідеї «Декрету

про землю»? 4) Про що йдеться в законах «Про соціалізацію землі» від 9 лютого 1918 р. і «Про соціалістичний землеустрій та методи переходу до соціалістичного землеволодіння» від 14 лютого 1919 р.? Яке їх значення? На екран проектується таблиця: «Соціально-класова структура сільського населення радянської держави»²:

роки	бідняки	середняки	куркулі
1917	58 %	30 %	12 %
1923	34 %	63 %	3 %

Аналізуючи її, один з учнів дає відповідь на запитання: «Як змінився класовий склад села після революції?». Далі під час бесіди з'ясуємо, що таке продрозкладка і коли вона була впроваджена. Згадуємо причини введення у 1921 р. непу, даємо характеристику його основних рис. Наголошуємо, що спроба створити колгоспи на Україні в 1919—1920 рр. не мала успіху. На VIII з'їзді Рад було вирішено спиратися на одноосібного селянина. Хоча протягом 20-х років колективні господарства існували в Україні. Пропонуємо учням згадати, в яких формах існували колективні господарства і чим вони відрізнялися одне від одного. Йдеться про тсози, що мали спільні посіви, артілі, у яких зберігалися присадибні ділянки, та комуні, де індивідуальне господарство передавалося у колективну власність. В Україні у 20-х роках переважали тсози, чимало було й кооперативів. Просимо учнів пояснити, яка відмінність кооперативу від тсозу, артілі, комуні. Учні мають дати відповідь, що без ринку перший існувати не може. Згадуємо, як змінювалися погляди Леніна щодо кооперації протягом 1918—1923 рр., адже учні знайомилися з проблемами кооперації під час вивчення теми «УРСР в період нової економічної політики 1921—1928 рр.». Тому пропонуємо їм дати відповідь на запитання: «Які види кооперації набули розвитку в Україні? Скільки процентів селянських господарств об'єднувала спеціалізована кооперація?». Далі подаємо інформацію про те, що в 1925 р. населенню промислових центрів України не вистачало ряду основних продуктів харчування, зокрема молочних, а у 1927—1928 рр. завдяки розвитку кооперації попит на них був забезпечений з надлишком. Це дало змогу навіть експортувати за кордон бекон, яйця, молоко. Слід запитати учнів, чому сталися такі швидкі зміни.

Для характеристики життя українського селянина у 20-х роках можна використати уривок з оповідання С. Плачинди «Той крик я чую все життя...»³. Це дасть змогу більш емоційно сприйняти тему. Під час читання бажано використати музичний фрагмент пісні «Хліборобська урочиста» (слова І. Бердника, музика І. Сльоти). В уривку з названого твору образно змальована доля батька письменника, який своїми руками за кілька років непу створив досить заможне господарство.

Далі пропонуємо учням згадати основні напрями економічного курсу керівництва радянської держави у 20-х роках. Під час розмови отримуємо відповіді на такі запитання:

1) Як була сприйнята стаття Леніна «Про кооперацію» колективним керівництвом партії?; 2) Чому був відкинутий ленінський курс на самофінансування, повний госпрозрахунок, економічні методи управління?; 3) Коли було взято курс на індустріалізацію і де вишукували нові джерела бюджетних доходів; 4) Якими були рішення XV з'їзду партії щодо селянства; 5) Охарактеризуйте хлібозаготівельну кризу 1927/28 рр. Що ж тоді

сталось?; 6) Що таке «урало-сибірський метод» хлібозаготівлі? На яких принципах він ґрунтувався?; 7) Дайте пояснення поняттям: «колективізація», «суцільна колективізація». Чи можливе було добровільне одночасне об'єднання власності дрібних виробників?; 8) Поміркуйте: чи немає суперечності у такому терміні, як «колгоспно-кооперативна форма власності»? Підсумовуючи відповіді учнів, наголошуємо, що для виконання настанов партійного керівництва про перетворення колективізації на незворотний процес, необхідно було знищити заможний прошарок селянства — отих самих хазяїв, які становили найбільш продуктивну частку в сільському господарстві. В 20-х роках керівництво країни вважало, що куркулі мають право бути серед учасників кооперативного руху. Та чи багато їх було? Якщо в 1927 р. в Україні налічувалося 4 % куркульських господарств, то вже в 1929 р. — всього 1,4 %⁴.

5 січня 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Вона, зокрема, ставила завдання «ліквідувати куркуля як клас». Перед школярами ставиться запитання: «Якими ж методами проводилася ця ліквідація?». Разом з тим їм пропонується поміркувати над деякими гаслами та висловами. «Грабуй награбоване» — це начебто не марксистський лозунг. Але «Експропріація експропріаторів» — це марксистсько-ленінський постулат.

Кілька учнів роблять невеличкі повідомлення, які вони підготували на основі уривків з творів Р. Конквеста «Жнива розпачу» та В. Гроссмана «Все тече». Вони розповідають, що всі куркулі поділялися на три категорії, що їх обмежували в правах, що там, де «не вистачало» куркулів для «ліквідації», з'являлося нове поняття — «підкуркульник». Школярі дають також характеристику депортації та методам, якими вона проводилася. Підкреслюємо, що аналогічна боротьба з куркулем вже мала місце в нашій історії та пропонуємо учням ознайомитися з уривком раніше не опублікованого листа Леніна: «Товариші! Повстання п'яти волостей куркульні має повести до нещадного придушення. Цього вимагає інтерес всієї революції, бо тепер взято «останній рішучий бій» з куркульнею. Зразок треба дати.

1) Повісити (неодмінно повісити, щоб народ бачив) не менше 100 явних куркулів, багатіїв, кровопивць.

2) Опублікувати імена.

3) Забрати у них весь хліб.

4) Призначити заложників — згідно з вчорашньою телеграмою...

Р. знайдіть людей потвердіше»⁵.

Учні далі розповідають про три хвили розкуркулення, що прокотилися по Україні: I — до березня 1930 р. (депортовано приблизно 100 тис. чол.), II — весна — літо 1931 р. (150 тис. чол.) і III мала місце на початку 1933 р.⁶. Змістовний документальний матеріал щодо розкуркулення можна знайти також в «Українському історичному журналі» (1992, №№ 3, 4, 6, 7—8).

Далі використовуємо уривок з вже згаданого оповідання С. Плачинди, в якому описується страшна осінь 1929 р., та дилема, перед якою був поставлений його батько: або втікати з села, або бути засланим до Сибіру. Та влаштуватися на нових місцях було нелегко. Наприклад, щоб людину прийняли на роботу в місті, їй треба було відповісти на кілька запитань: «Чи ваші батьки не куркульського походження? Чи не залишили ви колгосп?». Підкреслюємо, що за роки колективізації на Україні було розкуркулено приблизно 1,2—1,4 млн. чол., з яких понад 500 тис. було вивезено у найвіддаленіші куточки країни⁷.

Починаючи розглядати питання суцільної колективізації, вчитель

повідомляє, що 7 листопада 1929 р. Сталін у статті «Рік великого перелому» зазначив, що в колективні господарства селяни пішли цілими сім'ями, волостями, районами (хоча на той час в колгоспах було лише 6—7 % селянських господарств). Листопадовий 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) зробив висновок, що необхідно прискорити темпи колективізації на Україні, що там для цього є всі умови. Ставимо нові запитання для роздумів: «Чим же був зумовлений такий висновок? Що ж сталося? Можливо в колгоспи пішов середняк? Чи село забезпечили тракторами та комбайнами?». (Для довідки: восени 1929 р. в Україні було лише понад 10 тис. тракторів, а колгоспів налічувалося 15,8 тис.)⁸. Один з учнів розповідає про те, якими методами залучали селян до колгоспів, наводить кілька прикладів.

1. Уявіть тогочасне приміщення сільради, стіл, покритий червоною скартиною, прапор. За столом — голова сільради і кілька активістів, на лавах сидять селяни. А позаду, в дверях, — уповноважений з кулеметом. Президія пропонує записуватися в колгосп. Записалося все село.

2. Село Передільське Петрівського району, що на Луганщині. Під керівництвом уповноваженого з округу по вулиці йде демонстрація з червоними і чорними знаменами. Демонстранти зупиняються коло кожного двору і пропонують господарю стати під червоний прапор, якщо він — за соціалізм, або під чорний, якщо він — за капіталізм⁹.

Під час таких розповідей бажано продемонструвати фотографії з книги О. Міщенка «Безкровна війна» (К., 1991), на яких зображено перших колгоспників, звернути увагу на те, як реагували селяни на проведення масової колективізації. Школярі, що працювали з твором Р. Конквеста, розповідають про опір, який чинили селяни цим насильницьким акціям, про те, що селянські повстання та інші способи протесту часто придушувалися владою силою зброї¹⁰.

Далі звертаємо увагу учнів на те, що в Україні, як й у всій країні, було багато комуністів, комсомольців, селян-бідняків, які всіляко прагнули прискорити вступ у вимріяне царство соціалізму, щиро вірили в правильність лінії партії, сподіваючись таким шляхом якнайшвидше досягти щасливого, заможного життя. М. Руденко про таких писав:

«Йдемо звитяжно, переможно —
Немов гроза, ідем!
Як перевиховат не можна —
У землю покладем».

Радимо учням поміркувати над проблемою: «Чи виправдовує мета засоби?».

Висвітлюючи четвертий пункт плану, пропонуємо школярам прослухати уривок з пісні тих часів, що передає атмосферу в якій жило суспільство:

«Сталін, вождь наш дорогий,
Славний на весь світ,
Шлю тобі я з України
Свій палкий привіт.
Ти як рідний батько й мати
Для своїх дітей,
І живеш ти не для себе —
Лише для людей».

Розповідаємо про здравиці на честь вождя, рапорти і листи про досягнення нових висот. Та були й інші листи, існування яких довгий час приховувалося. Зберігалися вони у закритих архівах. Лише на ім'я Сталіна та

Калініна у 1930—1933 рр. з усіх кінців країни їх надійшло понад 150 тис.¹¹. Селяни зверталися й до Косіора, Чубаря, Петровського, розповідали про страшні речі, які коїлися на селі.

Далі один з учнів розповідає про такі документи та зачитує уривок з листа школярів, які зверталися за допомогою: «Дорогі наші поводири. Ми, учні Печірської школи, Браславського району, просимо у вас допомоги, бо пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світі ходити. Індивідуальні і колгоспники — всі пухнемо з голоду, бо працювати ми не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудовні... а у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а й картоплю, квасолю і все, що можна їсти... Ми віримо, що радянська влада нам допоможе і спасе нас від голодної смерті». (1931 р.)¹².

До речі, велика добірка документів про цю трагічну сторінку минулого вміщена, зокрема, в «Українському історичному журналі» (1989.— №№ 7, 8, 9, 11, 12; 1990.— № 1).

У 1929 р. «продрозкладка» замінюється «планом». Пропонуємо учням розповісти, як спускали такий план на хлібозаготівлі з центру, про заборону з 1930 р. вільної торгівлі. Ставимо запитання: Чи був селянин за тих умов зацікавлений у розвитку господарства? Наголошуємо, що в організації управління сільським господарством переважав тиск зверху: з районів спускали безглузді посівні плани. Землю ж обробляли тимчасові трудові бригади, де ніхто ні за що не відповідав. Було введено трудовень як одиницю обліку праці сільських працівників. Пропонуємо старшокласникам проаналізувати таблицю «Зернові поставки України державі»¹³:

роки	кількість (в млн. пудів)
1930	400
1931	380
1932	195
1933	317

З неї видно, що найменше хліба було зібрано у 1932 р., що це було логічним результатом тогочасної економічної політики. Звертаємо увагу школярів на кількість зібраного у 1933 р. хліба. Пропонуємо розповісти, за рахунок чого було досягнуто такої цифри, які були методи збору хліба, як з'явилися «буксирні бригади» та хто до них входив. Учні розповідають про діяльність цих бригад. Звертаємо увагу на те, що у їх складі були: член сільради, двоє-трьох комсомольців, хтось з комуністів та місцевий вчитель. Ставимо запитання: «Як ви вважаєте, чи випадково добирався такий склад?». Відповіді учнів можна доповнити уривком із спогадів, наведених у статті О. Міщенко «Безкровна війна»: «...Серед зими прийшли «буксири», розрили хату і його (господаря. — Ред.) разом з дружиною, малими дітьми вигнали на вулицю. Від Микити «буксири» подалися до Павла Ткаченка. Теж саме зробили. Не вкладається це мені в свідомість. І робили все свої...»¹⁴. Тут варто наголосити, що в цих бригадах були й такі люди, які не виконували заподадливо і бездумно усі вказівки щодо хлібозаготівель¹⁵.

Далі пропонуємо учням дати характеристику репресивних законів, що з'явилися влітку 1932 р.

Характеризуючи позицію влади, просимо учнів прокоментувати уривок з наступного документа, звернути увагу на його термінологію, подумати, чо-

му були засуджені люди, які згадуються у ньому. «Виїзна сесія Харківського обласного суду в Кобеляках розглянула цими днями справу колишніх керівних працівників Кобеляцького району, що зрадили партію й робітничий клас, злигалися з куркулем і зривали виконання хлібозаготівного плану.

Колишнього секретаря Кобеляцького райпарткому Ляшенка засуджено до 10 років ув'язнення і колишнього голову райвиконкому Бему — до 8 р. ... Присутні на суді колгоспники зустріли вирок з великим задоволенням»¹⁶. Змальовуючи ситуацію в Україні у перші місяці 1932 р., зазначаємо, що в республіці вичерпалися запаси хліба. А що ж керівництво республіки? Чи не знало воно дійсного стану справ? Даємо учням завдання прокоментувати лист секретаря ЦК КП(б)У Косіора до Сталіна від 25 квітня 1932 р., що вміщений у підручнику (§ 21, с. 189), та відповідь Сталіна секретарю ЦК КП(б)У, Харківського обкому і міськкому партії Р. Я. Терехову восени 1932 р.: «Нам говорили, що Ви, товаришу Терехов, добрий оратор. виявляється, що Ви добрий розповідач — вигадали таку казку про голод, думаєте нас залякати, але не вийде! Чи не краще Вам залишити пости секретаря обкому й ЦК КП(б)У і піти працювати до спілки письменників — будете казки писати, а дурні будуть читати»¹⁷. Запитуємо старшокласників: «Чому Косіор намагався приховати дійсний стан справ на селі в 1932 р.? Як ви вважаєте, чи потрібна була сміливість для розмови із Сталіним на цю тему? Як можна розцінити відповідь останнього Р. Я. Терехову?». Далі коротко розповідаємо про події кінця 1932 р., насамперед про те, що голод почав крокувати по Україні, що охопив він і Північний Кавказ, і Поволжя, і Південний Урал та Казахстан.

Існує, як відомо, багато точок зору про причини голоду, про різні аспекти цієї страшної теми з нашого недалекого минулого. Пропонуємо школярам поміркувати над одним з таких аспектів. Наприклад, В. Маняк та Л. Коваленко зазначають: «Голодував не якийсь невизначений північно-кавказький народ, а переважно українці Кубані. Голод був у тих районах Поволжя (Саратовська, Сталінградська області), де компактно проживали українці. Голодували українські села в Оренбурзькій області (Південний Урал). Лютував голод в Павлодарській області (Казахстан), де масово проживали українці-переселенці ще з дореволюційних часів.»¹⁸.

М. Руденко в поемі «Хрест» вкладає в уста партійних активістів ту ж думку:

«І нам від того, скажем прямо,
За вухом не свербить.
Усіх хохлів до «дної ями —
Будем, будем бить!..»

Далі наголошуємо, що той страшний час ще пам'ятають наші дідуся й бабусі, пропонуємо учням розповісти про спогади їхніх родичів. Добре, якщо діти приносять старі сімейні фотографії. Це, як правило, не залишає нікого байдужим.

Після цього учні розповідають про діяльність комісії Молотова в Україні. Пропонуємо всьому класу ознайомитися з документом:

«...За продовження зловмисного невиконання державного плану хлібозаготівель, за організований куркульськими елементами саботаж до занесених облвиконкомом на «чорну дошку» колгоспів ім. Шевченка Н.-Олексіївської сільради, «Червоний стяг» Ногайської сільради вжити такі заходи:

- а) заборонити цілком будь-яку торгівлю цим колгоспам і колгоспникам;
- б) протягом до 28.XII.32. р. стягти кредити та всі платежі..;

в) накласти натурштраф м'ясом в розмірі 15-місячного завдання..;

г) негайно заборонити будь-який помол, як колгоспам, так і колгоспникам цих колгоспів...»¹⁹. Запитуємо школярів: «Що таке «чорна дошка»? До яких наслідків призвели всі ці репресивні заходи?».

Кілька учнів розповідають про жахливі картини голодного села, ілюструючи їх уривками з поеми М. Руденка «Хрест», зокрема пісню божевільної матері-людожерки Христі. Можна використати також фотографії з книги О. Міщенка «Безкровна війна», на яких зображені голодуючі. Пропонуємо старшокласникам розповісти, як люди намагалися врятуватися від смерті, охарактеризувати діяльність загороджувальних загонів.

Звертаємо увагу учнів на те, що світова громадськість намагалася допомогти селянам України, що в липні 1933 р. у Львові був створений Український центральний комітет допомоги голодуючим, що українцями Канади було організовано збір коштів. На основі статті В. Пахаренка «Побратимство»²⁰ школярі дають стислу характеристику цієї допомоги, розповідають про те, як поставилися до неї в СРСР. Зачитуємо уривок з поеми «Хрест»:

«...В синьому Босфорі
пливли на Україну кораблі.
То хліб з Канади — від братів по крові,
Та гримнуло з північної імлі:
— Вертайтеся поки живі-здорові.
Який там голод?
Звідки ви взяли?».

Пропонуємо учням відповідати на запитання: «Як ви вважаєте, чому так відреагувало керівництво СРСР?».

На екрані проєктується таблиця «Співвідношення зібраного та експортованого хліба в СРСР в 1926—1933 рр.»²¹.

роки	валовий збір (млн. пудів)	державна заготівля (млн. пудів)	експорт зернових (млн. пудів)
1926/27			130
1928	4581,3	675	27
1929	4481,3	1006,3	11
1930	5218,8	1425	298
1931	4343,8	1425	316
1932	4368,8	1175	107
1933	4275	1431	105,3

Старшокласникам пропонується спробувати пояснити причини падіння експорту зерна в 1928 і 1929 роках, зменшення державної заготівлі у 1928 та 1932 роках, проаналізувати кількість валового збору та держзаготівлі й разом з тим пояснити, чому між ними спостерігалася така значна різниця. Далі повертаємося до таблиці «Зернові поставки України державі» і співставляємо експорт зернових з СРСР. Після розгляду таблиць учні роблять висновок, що на основі їх даних можна знайти кілька причин голоду: великі втрати зерна при хлібозаготівлі; без експорту зерна в той час можна було б обійтися; бездумне впровадження продрозкладки. Згадуємо про різні точки зору на причини голоду, які пропонувалося запам'ятати на початку уроку, і просимо учнів коротко аргументувати, якій з них вони віддали

перевагу і чому. Наголошуємо, що проблема ця комплексна, що однозначної відповіді тут бути не може та що в історії є питання, відповіді на які досить складно.

Далі просимо учнів розповісти, яка ж чисельність жертв голоду. Звертається увага на те, що справжніх масштабів цієї трагедії ми, очевидно, ніколи не знатимемо, оскільки результати перепису населення, проведеного в 1937 р. було знищено. Але кілька оцінок ми повинні знати: на Заході наводилися цифри від 3 до 15 млн. чол. Історик С. Максудов вважає, що вони становлять від 4 до 4,5 млн. чол. С. В. Кульчицький, який останнім часом багато уваги приділив даній проблемі, оцінює втрати населення України від голоду в 5,5, максимум 6 млн. чол.²²

Пропонуємо учням вшанувати пам'ять загиблих у ті часи хвилиною мовчання. На окремому, заздалегідь підготовленому столі, вкритому рушником, встановлені маленькі поминальні свічки. Запалюємо їх, лунає журлива музика. Наприкінці уроку наголошуємо, що нам залишилося з'ясувати дуже важливі питання:

1. Які ж наслідки суцільної колективізації?
2. Чи можна було піти іншим шляхом реорганізації сільського господарства?
3. Чи пов'язана ця проблема з сьогоднішнім?

Ця дискусія, якою буде керувати вчитель, має відбутися на наступному уроці.

Таким чином, перед старшокласниками постають нові питання, на які їм треба шукати відповіді.

¹ Голод 1932—1933 років: Очіма істориків, мовою документів.— К., 1990; Кульчицький С. В. Між двома війнами. 1921—1941 рр. // Укр. іст. журн.— 1991.— № 9; Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду.— К. 1989; Кульчицький С. В. Суцільна колективізація на Україні // Укр. іст. журн.— 1989.— № 11; Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому».— К., 1991; Сторінки історії Української РСР: Факти, проблеми, люди.— К. 1990; Татаренко В. Незагойна рана України // Літ. Україна.— 1990.— 20 верес.; Маняк В., Коваленко Л. Пам'ять не прощає // Літ. Україна.— 1990.— 2 серп.; Горошко С. Найбільша втрата // Літ. Україна.— 1990.— 22 листоп.; Міщенко О. Безкровна війна.— К. 1991; Конквест Р. Жнива розпачу // Всесвіт.— 1990.— № 1, 2; Гроссман В. Все течет // Октябрь.— 1989.— № 6; Руденко М. Хрест // Літ. Україна.— 1990.— 24 травня; Субтельний О. Україна: Історія.— К., 1991; Колективізація і голод на Україні 1929—1933: 36. документів і матеріалів.— К., 1992.

² Таблиця складена за: Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду.

³ Плачинда С. Той крик я чую все життя... // Літ. Україна.— 1990.— 1 лют.

⁴ Шаталіна Є. П. Експропріація селянських господарств на Україні в 1929—1932 рр. // Укр. іст. журн.— 1992.— № 3.— С. 109.

⁵ Латышев А. В. И. Ленин: «Морали в политике нет» // Комсомольская правда.— 1992.— 12 февр.

⁶ Рибалка І. К. Сталінщина і розселення країни // Укр. іст. журн.— 1989.— № 11.— С. 7, 11.

⁷ Рибалка І. К. Назв. праця // Там же.— С. 12.

⁸ Рибалка І. К. Назв. праця // Там же.— № 10.— С. 17.

⁹ Рибалка І. К. Назв. праця // Там же.— № 11.— С. 5.

¹⁰ Конквест Р. Жнива розпачу // Всесвіт.— 1990.— № 1.— С. 154—155.

¹¹ Укр. іст. журн.— 1989.— № 7.— С. 100.

¹² Там же.— С. 108.

¹³ Таблиця складена за: Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду.

¹⁴ Міщенко О. Безкровна війна // Літ. Україна.— 1989.— 14 груд.

¹⁵ Див. докладніше: Гроссман В. Все течет.— С. 78.

¹⁶ Укр. іст. журн.— 1989.— № 11.— С. 86.

¹⁷ Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду.— С. 37.

¹⁸ Маняк В., Коваленко Л. Пам'ять не прощає // Літ. Україна.— 1990.— 2 серп.

¹⁹ Укр. іст. журн.— 1989.— № 11.— С. 85.

²⁰ Пахаренко В. Побратимство // Літ. Україна.— 1991.— 1 трав.

²¹ Матеріали к изучению истории СССР. IX класс, 1921—1941.— М. 1989.— С. 142.

²² Кульчицький С., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 рр. // Укр. іст. журн.— 1991.— № 2.— С. 9.